

ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

4^α ΤΖΑΡΤΖΑΝΕΙΑ

*Οι γεωγραφικές και
κοινωνικές ποικιλίες της
Νέας Ελληνικής Γλώσσας
και η παρουσία τους στην
εκπαίδευση*

Τύρναβος, 7-9 Δεκεμβρίου 2012

Πρακτικά Συνεδρίου

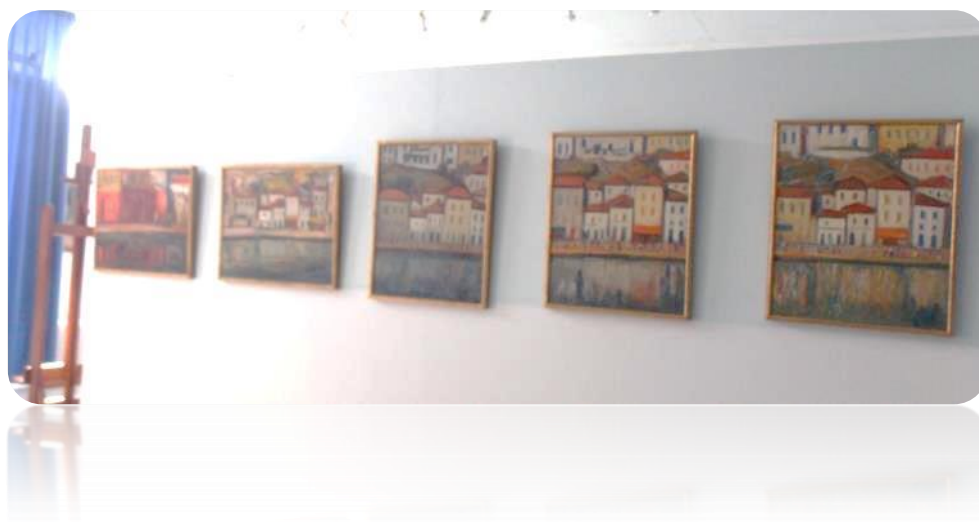
Επιμέλεια: Γιώργος Ανδρουλάκης

Έκδοση: Εργαστήριο
Μελέτης, Διδασκαλίας
και Διάδοσης της
Ελληνικής Γλώσσας

ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
4^α ΤΖΑΡΤΖΑΝΕΙΑ

**Οι γεωγραφικές και κοινωνικές
ποικιλίες της Νέας Ελληνικής Γλώσσας
και η παρουσία τους στην εκπαίδευση**

Τύρναβος, 7-9 Δεκεμβρίου 2012
Εμμανουήλαιο Πνευματικό Κέντρο

Πρακτικά Συνεδρίου

Επιμέλεια: Γιώργος Ανδρουλάκης
Έκδοση: Εργαστήριο Μελέτης, Διδασκαλίας και Διάδοσης της
Ελληνικής Γλώσσας

Διοργανωτής:
Συνδιοργανωτές:

Δήμος Τυρνάβου
Περιφέρεια Θεσσαλίας,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (Εργαστήριο Μελέτης, Διδασκαλίας,
Διάδοσης της Ελληνικής Γλώσσας του ΠΤΔΕ)
Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Λάρισας

Β. Γεωγραφική ποικιλότητα και Νέα Ελληνική

Σχετικά με το ιδιωματικό υπόβαθρο της Κοινής Νεοελληνικής

Νικόλαος Παντελίδης
Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών
npantel@phil.uoa.gr

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας συμβολής είναι να εξετάσει το ζήτημα του πιθανού ιδιωματικού υποβάθρου της Δημοτικής, μορφής γλώσσας του ύστερου 19ου-αρχών του 20ού αιώνα, η οποία αποτελεί τον άμεσο πρόγονο της σημερινής Κοινής Νεοελληνικής (με λόγιες προσμειξείς) και χρησιμοποιείται από τους λογοτέχνες της εποχής. Παράλληλα επιχειρείται η διασάφηση της ίδιας της έννοιας της «Δημοτικής» και η σχέση της με ομιλούμενες παραλλαγές της Ελληνικής.

Λέξεις-κλειδιά

κοινή, Κοινή Νεοελληνική, Δημοτική, Καθαρεύουσα, γραμματικές, Πελοποννησιακή

Abstract

The aim of the present paper is to critically examine the possible dialectal background of Dhimotiki, i.e. the linguistic form of the late 19th-beginning of 20th century, which constitutes the direct ancestor of Standard Modern Greek. At the same time it attempts to clarify the notion of “Dhimotiki” itself, as recorded by the writers of that time, and its relation to the spoken registers.

Keywords

koine, koineization, Standard Modern Greek, Demotic, Katharevousa, Peloponnesian

Εισαγωγή

Η δημιουργία κοινής (koineization) είναι μια σύνθετη διαδικασία με ιδιαίτερα, ανάλογα με τη περίπτωση, χαρακτηριστικά. Συχνά μία συγκεκριμένη γλωσσική ποικιλία αναδεικνύεται για λόγους πρωτίστως εξωγλωσσικούς σε ποικιλία με αυξημένο κύρος και θέτει τη σφραγίδα της στη διαδικασία (π.χ. η αττική διάλεκτος, στην οποία βασίστηκε η Αλεξανδρινή Κοινή). Σε άλλες περιπτώσεις η διαδικασία περιλαμβάνει τη διαμόρφωση ενός διαλεκτικού μείγματος από τη συνάντηση διαφόρων διαλέκτων. Το αποτέλεσμα θα είναι σε πρώτη φάση μια νέα μορφή γλώσσας με αυξημένη ποικιλία, η οποία κατόπιν εκκαθαρίζεται και το σύστημά της σταθεροποιείται.

Σε ό,τι αφορά τη σημερινή Κοινή Νεοελληνική, ανάγεται στη Δημοτική του ύστερου 19ου – αρχών του 20ού αιώνα, ενώ εμφανίζει και έντονη πρόσμειξη λόγιων στοιχείων. Η

διαδικασία γένεσης όμως της ίδιας της Δημοτικής δεν έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα (εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων) αντικείμενο εξειδικευμένης έρευνας καθώς η συζήτηση επικεντρώθηκε ήδη από τον 19ο αι. στην αντίθεσή της με την Καθαρεύουσα στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος. Έχουν εκφραστεί μόνο απόψεις, οι περισσότερες από τις οποίες αποδίδουν καθοριστικό ρόλο σε συγκεκριμένες γλωσσικές ποικιλίες, με κυριότερη την Πελοποννησιακή και σε μικρότερο βαθμό την Επτανησιακή (Παντελίδης, 2007). Η απόδοση στις ποικιλίες αυτές (και κυρίως στην Πελοποννησιακή) της ιδιότητας της βάσης της Δημοτικής, ουδέποτε στηρίχτηκε επαρκώς με συγκεκριμένα γλωσσικά δεδομένα, καθώς η Πελοποννησιακή δεν είχε έως πρόσφατα, εκτός λίγων εξαιρέσεων, ερευνηθεί επαρκώς. Συνήθως γίνονται απλώς αρκετά αόριστες αναφορές σε «απουσία έντονων διαλεκτισμών» ή «έντονων φαινομένων» από αυτήν (χωρίς να προσδιορίζεται το μέτρο του «έντονου διαλεκτισμού»), και κατ' επέκταση σε μια μη μετρήσιμη πλέον κατανοησιμότητά της από ομιλητές άλλων ποικιλιών της Νέας Ελληνικής. Έχει γίνει επίσης αναφορά σε μια υποτιθέμενη μικρή απόκλιση της Πελοποννησιακής από παλαιότερες μορφές της Ελληνικής, όπως π.χ. τη «μεσαιωνική κοινή», στην οποία μάλιστα σύμφωνα με μια άποψη ανάγεται απευθείας ή εμμέσως. Η ουσιαστική απουσία έως πρόσφατα έρευνας επί της Πελοποννησιακής δεν επέτρεπε σαφείς απαντήσεις στα παραπάνω ζητήματα. Σε ό,τι αφορά την Επτανησιακή, προφανώς συγχέεται ο ρόλος επτανησίων ποιητών, όπως του Διονυσίου Σολωμού, στη διαμόρφωση και την καλλιέργεια δημόδους γραπτής γλώσσας με τον υποτιθέμενο ρόλο των ιδιωμάτων της Επτανήσου στη διαμόρφωση κοινής κατά τον 19ο αι. Η συμβολή όμως των ιδιωμάτων αυτών στη διαμόρφωση και της γλώσσας των ποιητών δεν έχει επίσης διερευνηθεί επαρκώς.

Η θεωρία περί του ρόλου της Πελοποννησιακής βασίστηκε επίσης σε μια κατά τη γνώμη μου εσφαλμένη ανάγνωση των ιστορικών δεδομένων. Η Πελοπόννησος υπήρξε βέβαια μια από τις σημαντικότερες περιοχές για τη διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων της ελληνικής επανάστασης του 1821, και αποτέλεσε τον πυρήνα του νέου ελληνικού κράτους. Αρκετοί ισχυροί παράγοντες στη ζωή του νέου κράτους υπήρξαν Πελοποννήσιοι, ενώ από τη δεκαετία του 1830, ύστερα από την ανακήρυξη της Αθήνας σε πρωτεύουσα, εκδηλώνεται μεταναστευτικό ρεύμα προς αυτήν, το οποίο εισάγει και φορείς της Πελοποννησιακής στο διαμορφούμενο πληθυσμιακό μείγμα της πόλης. Η επανάσταση του 1821 όμως διήρκεσε μόλις 8 χρόνια και είναι αμφίβολο το αν αυτό το κατά τα άλλα μείζον γεγονός για την τύχη και την πορεία του νεότερου Ελληνισμού συνέβαλε στην επανεκκίνηση (όπως φαίνεται να υπονοούν οι απόψεις περί του ρόλου της Πελοποννησιακής) ή σε μείζονα αλλαγή κατεύθυνσης διαδικασίες που πιθανόν ήταν σε εξέλιξη από πολύ παλαιότερα (Mackridge 2010a, 2012). Επιπλέον, εκτός από τον καθοριστικό ρόλο των Πελοποννησίων στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, απουσιάζουν τα στοιχεία εκείνα που θα συνέβαλλαν στην ανάδειξη της γλωσσικής τους ποικιλίας -η οποία επιπλέον δεν διέθετε, πέρα από το δημοτικό τραγούδι, τη λογοτεχνική παράδοση άλλων ποικιλιών όπως της Κρητικής- σε ποικιλία κύρους. Άλλωστε και αν ακόμη θεωρηθεί ότι το αρχικό γλωσσικό υπόβαθρο της νέας πρωτεύουσας καθορίστηκε (εκτός από τους παλαιούς ελληνόφωνους κατοίκους της) σε υψηλό βαθμό και από πελοποννήσιους εσωτερικούς μετανάστες, το πληθυσμιακό (επομένως και διαλεκτικό) μείγμα της ανανεωνόταν διαρκώς καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αι. με τη διαρκή εγκατάσταση και Ελλήνων από πολλές άλλες περιοχές: Ρουμελιωτών, Μακεδόνων, νησιωτών, καθώς και Φαναριωτών και Ελλήνων των παροικιών του

εξωτερικού με διαφορετικό γλωσσικό υπόβαθρο και τις περισσότερες φορές με ελάχιστη επαφή με τους πληθυσμούς του Μοριά, αλλά με υψηλή κοινωνική θέση, αυξημένη πολιτική επιρροή και οικονομική ισχύ. Τέλος, έχουμε ήδη από την προεπαναστατική εποχή λογοτεχνία σε γλωσσική μορφή που δεν απέχει πολύ από την κατοπινή Δημοτική, γραμμένη από λογοτέχνες που δεν είχαν την οποιαδήποτε σχέση με την Πελοπόννησο.

Η «κοινή» κατά τον 19ο αι. – η Δημοτική.

Η σημερινή Κοινή Νεοελληνική ανάγεται στη Δημοτική των τελευταίων δεκαετιών του 19ου-αρχών του 20ού αι., με αυξημένη βέβαια τη συμβολή λόγιων μορφών γλώσσας. Η διαδικασία προτυποποίησης μιας δημόδους γραπτής / λογοτεχνικής γλώσσας, δεν έχει βέβαια ολοκληρωθεί ακόμη την εποχή εκείνη, έχει όμως ξεκινήσει από παλαιότερα. Το ζήτημα που δεν έχει ακόμη απασχολήσει αρκετά την έρευνα είναι από πότε υπάρχει ομιλούμενη κοινή στον ελληνόφωνο κόσμο, μέσα από ποιες διαδικασίες δημιουργήθηκε, σε ποιες μορφές της Ελληνικής βασίστηκε, και σε ποιο βαθμό ταυτίζεται με τη γραπτή Δημοτική της λογοτεχνίας σε βασικά χαρακτηριστικά της.

Σύμφωνα με τον Mackridge (2010a, 2012) πρόδρομες διαδικασίες δημιουργίας κοινότερων μορφών προφορικού λόγου είχαν ήδη ξεκινήσει πολύ πριν από την Επανάσταση του 1821 σε διάφορες περιοχές, αλλά η έκβασή τους σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι γνωστή, όπως δεν είναι πάντοτε γνωστή και η περαιτέρω πορεία τους. Το ζήτημα της ύπαρξης (αλλά και της προέλευσης) της κοινής κατά τον ύστερο 19ο αι. συνδέεται στενά με το γλωσσικό ζήτημα, γι' αυτό και οι σχετικές μαρτυρίες των συγχρόνων είναι πενιχρές και αντιφατικές. Και οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές αναγνώριζαν στην ουσία μόνο δύο πόλους, αγνοώντας συνειδητά και επιδεικτικά εκείνες τις πλευρές της γλωσσικής πραγματικότητας που δεν εξυπηρετούσαν τη δημιουργία σαφώς διακριτών ιδεολογικών στρατοπέδων στο γλωσσικό και επομένως δεν ενίσχυαν τη θέση τους έναντι της άλλης πλευράς: Οι μεν υπέρμαχοι της Καθαρεύουσας (όπως π.χ. ο Γεώργιος Χατζιδάκις) αναγνώριζαν μόνο διαλέκτους (ή έστω μεγάλη ποικιλία γλωσσικών χρήσεων σε μια μη σταθεροποιημένη και ανομοιογενή κοινή) και γραπτή-επίσημη γλώσσα («Καθαρεύουσα»). Οι δε δημοτικιστές αναγνώριζαν μόνο μία ενιαία κοινή ελληνική δημόδη γλώσσα με ελάχιστες και ασήμαντες τοπικές διαφορές, και την αντίπαλο Καθαρεύουσα. Απουσίαζαν βέβαια και τα απαραίτητα μεθοδολογικά εργαλεία για την ακριβή ανάλυση της σύνθετης γλωσσικής πραγματικότητας της εποχής και τη διάκριση των διαφόρων επιπέδων χρήσης της γλώσσας, γεγονός που οδηγούσε και τις δύο πλευρές σε αντιφάσεις. Και στα δύο στρατόπεδα είναι εμφανής η αδυναμία από τη μία να προσδιοριστεί με σαφήνεια για ποια ακριβώς γλωσσική μορφή γίνεται κάθε φορά λόγος, και από την άλλη να αναγνωριστεί το γεγονός ότι μεταξύ των διαφόρων μορφών γλώσσας δεν υπάρχουν στεγανά.

Όπως έγραψε χαρακτηριστικά ο Χατζιδάκις το 1884 «ελάχιστοι παρ' ήμιν είναι σήμερον οί ήξεύροντες πλήν τοῦ ιδιώματος τῆς χώρας, ἐν ἧ ἐγεννήθησαν, καὶ ἕτερον ἔτι...» (σελ. 80), υπονοώντας μάλλον ότι προφορική κοινή δεν υφίσταται. Ο ίδιος σε μεταγενέστερο κείμενό του, παρά το ότι εμμέσως επαναλαμβάνει την άποψή του περί ανυπαρξίας κοινής γλώσσας, θεωρεί ότι βάση για τη γραπτή χρήση πρέπει να είναι η γλώσσα των μορφωμένων αστικών στρωμάτων της εποχής του, στην Αθήνα αλλά και σε άλλες πόλεις. Θα μπορούσε έτσι να θεωρηθεί ότι αναγνωρίζει την ύπαρξη προφορικής κοινής στην εποχή του, κατά πάσα πιθανότητα με ισχυρή λόγια επίδραση, σε χρήση κυρίως από τις ανώτερες τάξεις και

συγκεκριμένους κοινωνικούς κύκλους, και πιθανόν με ικανό ιστορικό βάθος (Mackridge, 1999, Πούχνερ, 2001, 126 κ.ε., 153-155). Η εικόνα όμως σε σχέση με την πλατιά μάζα του πληθυσμού των αστικών κέντρων και κυρίως της Αθήνας, όπου μεταφέρεται από την οθωνική εποχή το επίκεντρο των εξελίξεων περί τα γλωσσικά, παραμένει ασαφής. Η περίπτωση κάθε πόλης βέβαια πρέπει να εξετάζεται χωριστά.

Ορισμένοι ξένοι κυρίως μελετητές αρχίζουν από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. να έχουν σαφέστερη εικόνα των ελληνικών γλωσσικών πραγμάτων. Μερικοί αναγνωρίζουν ήδη ότι στην περίπτωση της Νέας Ελληνικής σε πρακτικό επίπεδο απόλυτα σαφής διαχωρισμός μεταξύ γραπτής και δημώδους γλώσσας δεν είναι εφικτός, ενώ άλλοι αναγνωρίζουν την ύπαρξη αρκετών διαφορετικών επιπέδων χρήσης (π.χ. Boltz, 1882, 17). Και εκείνοι δεν συμφωνούν όμως στο αν υπάρχει Κοινή Νέα Ελληνική, εννοώντας όμως με τον όρο αυτό ο καθένας μάλλον κάτι διαφορετικό (κοινή με τη σημερινή γλωσσολογική έννοια του όρου; Τον «κοινό παρονομαστή» των περισσότερων γεωγραφικών ποικιλιών;). Έτσι για παράδειγμα ο γάλλος ελληνιστής H. Pernot διαπιστώνει στα 1897 ότι η Δημοτική υπάρχει παρά την παράλληλη ύπαρξη και διαλέκτων, δεν διδάσκεται σε κανένα σχολείο της Ελλάδας, αλλά μιλιέται και γίνεται κατανοητή από όλους τους Έλληνες, ότι βασίζεται στην αθηναϊκή χρήση και νομιμοποιήθηκε ως μέσο λογοτεχνικής έκφρασης με το πεζογράφημα *Το ταξίδι μου* του Ι. Ψυχάρη (1888). Παρακάτω όμως θεωρεί τελικά συζητήσιμη την ύπαρξη ομιλούμενης κοινής Νέας Ελληνικής, και πιο σίγουρη την ύπαρξη λογοτεχνικής Κοινής, όπως αυτή που χρησιμοποιείται στα δημοτικά τραγούδια. Η δε γλωσσική μορφή, στην οποία είναι γραμμένο το *Ταξίδι*, αποκλίνει σημαντικά από τη γλώσσα της υπόλοιπης δημοτικιστικής λογοτεχνίας και περιλαμβάνει πολλά στοιχεία, τα οποία δεν κατέστησαν τελικά μέρος της γλωσσικής νόρμας της Δημοτικής, τουλάχιστον στην τελική της προτυποποίηση (Παντελίδης, 2007, 341, υποσημ.11). Η Δημοτική είναι έτσι εγγύτερα στην Καθαρεύουσα σε σχέση με τη γλώσσα του Ψυχάρη. Άλλοι πάλι διαπιστώνουν ότι δεν έχει διαμορφωθεί κοινή, οπότε και οι γραμματικές τους φαίνεται ότι αποτελούν απλώς μια προσπάθεια να προσδιοριστούν τα στοιχεία εκείνα που θεωρούν ότι είναι τα πιο διαδεδομένα στον προφορικό λόγο του συνόλου του ελληνόφωνου κόσμου, καταγράφουν δηλ. ένα είδος «κοινού παρονομαστή» των ομιλούμενων τοπικών παραλλαγών της Ελληνικής της εποχής εκείνης. Και αυτό ακριβώς είναι που ίσως συγχέεται με τον όρο κοινή με τη σημερινή γλωσσολογική έννοια του όρου.

Ενδιαφέρουσα έμμεση μαρτυρία σχετικά με την ύπαρξη προφορικής κοινής κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. (τουλάχιστον στην πρωτεύουσα) προσφέρει σύμφωνα με τον Β. Πούχνερ (2001) η εξέλιξη της ελληνικής κωμωδίας την εποχή εκείνη. Ο περιορισμός και η σταδιακή εξαφάνιση των διαλεκτικών στοιχείων μέχρι τις αρχές του 20ού αι. από το λόγο επαρχιωτών-χαρακτήρων θεατρικών έργων της εποχής, στοιχείων τα οποία λειτουργούσαν ως ενδείκτες εντοπιότητας/καταγωγής, και η αντικατάστασή τους από ηθογραφικά, δραματουργικά και λαογραφικά μέσα, ερμηνεύεται από τον Β. Πούχνερ ως ισχυρή ένδειξη ότι έχει διαμορφωθεί πλέον αστική κοινή στην Αθήνα.

Αυτό που κατά τη γνώμη μου προκύπτει από τις μαρτυρίες του τέλους του 19ου αι./αρχών του 20ού αλλά και από την ίδια την παραγωγή γραπτού λόγου είναι ότι αυτό που θα ονομάζαμε κοινή με τη γλωσσολογική έννοια, οπωσδήποτε υπάρχει σε γραπτό τουλάχιστον επίπεδο, χρησιμοποιείται στη λογοτεχνία, και είναι αυτή η γλωσσική μορφή που κυρίως από τα τέλη του 19ου αι. αρχίζει να αποκαλείται Δημοτική (Mackridge 2012,

165). Σε μεγάλο βαθμό βασίστηκε και στην παλαιότερη γραπτή παραγωγή (π.χ. των Φαναριωτών, των Επτανησίων ποιητών αλλά και παλαιότερη) ενσωματώνοντας οπωσδήποτε στοιχεία των ομιλούμενων ποικιλιών, αποτελεί σε σημαντικό βαθμό προϊόν ρύθμισης (από λογοτέχνες, συντάκτες γραμματικών κ.λπ.), ενώ η διάδοσή της στην προφορική χρήση επιταχύνθηκε από τις αρχές του 20ού αι. Αυτό που είναι επίσης πολύ σημαντικό είναι ότι αυτή είναι η γλωσσική μορφή που αντιπαρατέθηκε στο πλαίσιο της διαμάχης για το Γλωσσικό Ζήτημα με την αρύθμιστη σε μεγάλο βαθμό Καθαρεύουσα. Έχουμε δηλαδή τη διαμάχη δύο γραπτών γλωσσών (Beaton, 1999, 314-315) ή δύο «ανταγωνιστικών σχεδίων προτυποποίησης» της γλώσσας κατά την έκφραση του Mackridge (rival standardization projects, 2012, 163).

Η γλωσσική αυτή μορφή, σε όποιο βαθμό και με όποιον τρόπο τυχόν αντικατοπτρίζει την προφορική χρήση της πρωτεύουσας κατά τα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αι., είναι φυσικά εγγύτερα προς ομιλούμενες παραλλαγές της Ελληνικής σε σχέση με την Καθαρεύουσα, στερείται όμως, όπως έχει υποστηριχτεί από παλαιότερα (Παντελίδης, 2001, 2007), σαφούς ιδιοματικού υποβάθρου (και μάλιστα ειδικότερα πελοποννησιακού). Δεν περιέχει τίποτε το χαρακτηριστικά / αποκλειστικά πελοποννησιακό, ενώ πλήθος βασικών στοιχείων που συνθέτουν τη φυσιογνωμία της διαλέκτου της Πελοποννήσου απουσιάζουν. Και αυτό διότι έγινε προσπάθεια να απομακρυνθούν από τη δημωδέστερη γραπτή (=Δημοτική) στοιχεία, τα οποία ως ανήκοντα σε καθαρά προφορικές ποικιλίες (διαλέκτους) δεν είχαν πιθανότητες να γίνουν δεκτά ως μέρος της νόρμας της γραπτής γλωσσικής μορφής που θα αντιπαρατίθετο στην Καθαρεύουσα, ακόμη και αν τα στοιχεία αυτά ήταν γεωγραφικά και κοινωνικά ευρέως διαδεδομένα στην προφορική χρήση της εποχής.

Προφορική κοινή: Οι παλαιότερες γραμματικές ως πηγές της.

Μπορεί να θεωρείται βέβαιο ότι διαδικασίες σχηματισμού προφορικών κοινών βρίσκονταν σε εξέλιξη από πολύ παλαιότερα σε μεγάλα κέντρα του Ελληνισμού, εντός και εκτός Ελλάδας. Τέτοιες διαδικασίες είναι άλλωστε αναμενόμενες σε περιοχές όπου συμβιώνει ομόγλωσσο πληθυσμιακό στοιχείο με ποικίλο όμως διαλεκτικό υπόβαθρο. Στην Αθήνα, το νέο μεγάλο κέντρο του Ελληνισμού από τα μέσα του 19ου αι. και εξής, προφανώς έλαβε χώρα ανάλογη διαδικασία την οποία δύσκολα μπορούμε να παρακολουθήσουμε.

Κατά τη γνώμη μου, μία από τις σημαντικότερες πηγές μας για τη διαμορφούμενη στην Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι. προφορική κοινή (γιατί η γραπτή δεν φαίνεται να διαφέρει ιδιαίτερα από τη σημερινή ήδη από παλαιότερα), είναι η γραμματική-εγχειρίδιο του Γερμανού ελληνιστή Albert Thumb, που εκδόθηκε για πρώτη φορά στα γερμανικά το 1895 και η οποία θα χρησιμοποιηθεί εδώ ως δείγμα περιγραφής της ρευστής γλωσσικής κατάστασης της εποχής. Πρόκειται για μία από τις πρώτες γραμμένες από ειδικό επιστήμονα, βαθύ γνώστη και συνεργαζόμενο στενά με τον Γεώργιο Χατζιδάκι, σε αντίθεση με άλλες παλαιότερες αλλά και σύγχρονες της. Οι συντάκτες τους, πολλοί από αυτούς ξένοι, σε μερικές περιπτώσεις δε φαίνεται να έχουν σαφή εικόνα για τη γλωσσική μορφή, την οποία περιγράφουν, ενώ αρκετές φορές οι γραμματικές είναι προσανατολισμένες στη γλωσσική διδασκαλία γι' αυτό και φαίνεται να έχουν περισσότερο ρυθμιστικό χαρακτήρα, ενώ, τέλος δε λείπουν και τα λάθη και οι τεχνητοί τύποι. Μερικές φορές αναμειγνύονται επίσης λόγια και δημώδη στοιχεία στο ίδιο κλιτικό παράδειγμα (π.χ. δοτικές πλάι σε δημώδεις κλιτικούς τύπους, δημώδεις χρήσεις πλάι σε λόγιες ως εάν να ήταν μέρος του

ίδιου συστήματος). Είναι πάντως προφανές ότι τα στοιχεία που δίνονται ως χαρακτηριστικά μιας δημώδους «κοινής», μάλλον δεν είναι παρά ο «κοινός παρονομαστής» πολλών διαλέκτων (τουλάχιστον των κεντρικότερων γεωγραφικά), χωρίς να είναι βέβαιο ότι στον προφορικό λόγο έχει ήδη την εποχή εκείνη πραγματοποιηθεί το πέρασμα από το στάδιο της διαλεκτικής μείξης στο στάδιο της εκκαθάρισης των εναλλακτικών τύπων και του περιορισμού της έντονης ποικιλίας προς την κατεύθυνση της σταθεροποίησης του συστήματος της νέας «κοινής».

Στη γραμματική του Thumb, η οποία δεν είναι ρυθμιστική, περιγράφεται μάλλον η «προφορική δημώδης» (η «λαϊκή νεοελληνική γλώσσα» σύμφωνα με τον τίτλο) χωρίς να γίνεται πάντοτε σαφής διάκριση μεταξύ των επιπέδων διαλέκτων/ιδιωμάτων και «κοινής», είτε διότι προφανώς η «προφορική δημώδης» αντιμετωπίζεται ως ένα συνεχές με πόλους από τη μια τις γεωγραφικές ποικιλίες και από την άλλη την αστική χρήση της πρωτεύουσας, είτε / και διότι στην πρωτεύουσα (ίσως και σε άλλες πόλεις) η όποια «κοινή» δεν είχε ακόμη απομακρυνθεί πολύ από το στάδιο της διαλεκτικής μείξης και της έντονης ποικιλίας που αυτή συνεπάγεται. Είναι επίσης σαφές ότι έλαβε υπόψη του τη γραπτή Δημοτική της λογοτεχνίας, αν και ο ίδιος αναφέρει στον πρόλογο ότι επισήμανε τα στοιχεία εκείνα της λογοτεχνικής γλώσσας που «αυτοπροδίδονται» ως τέτοια «ώστε να μη δημιουργείται καμία αμφιβολία σχετικά με το ποια ακριβώς είναι γνήσια δημώδη» διαχωρίζοντας προφανώς το επίπεδο της γραπτής Δημοτικής από το επίπεδο του προφορικού λόγου («κοινού» ή διαλεκτικού). Ο ίδιος πάντως δηλώνει σαφώς υποστηρικτής της άποψης ότι ανάμεσα στο επίπεδο της αρχαϊζουσας και στο επίπεδο των διαλέκτων υπάρχει ξεκάθαρα δημώδης κοινή.

Η περιγραφόμενη γλωσσική μορφή περιλαμβάνει, π.χ. στη μορφολογία, πολλούς εναλλακτικούς τύπους και χρήσεις, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από όσο συμβαίνει στη σημερινή προφορική Κοινή Νεοελληνική. Δεν γίνεται πάντοτε σαφής διάκριση μεταξύ του τι είναι ιδιωματικό και τι αποτελεί απλώς «εναλλακτικό τύπο / εναλλακτική χρήση» εντός της ίδιας γλωσσικής μορφής που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «κοινή» με τη γλωσσολογική έννοια του όρου. Επίσης γενικά απουσιάζουν παρατηρήσεις κοινωνιογλωσσικής φύσης. Σε αρκετές περιπτώσεις βέβαια χαρακτηρίζονται κάποια στοιχεία σαφώς ως ιδιωματικά, συχνά όμως σε μια τρόπον τινά «ισοτιμία» με τους άλλους τύπους (τους ανήκοντες στην «κοινή»);. Άλλες φορές πάλι οι γεωγραφικά εντοπισμένοι τύποι δίνονται ως «παράπλευροι». Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η προφορική κοινή της εποχής, εάν υπάρχει, απέχει αρκετά από το να μπορεί να θεωρηθεί πλήρως διαμορφωμένη και «σταθεροποιημένη», όπως π.χ. η γλωσσική μορφή της κατοπινής γραμματικής Τριανταφυλλίδη ή της λογοτεχνίας της εποχής. Η παρουσίαση πάντως, παρά τη γενική αξιοπιστία του υλικού, δεν είναι ισοβαρής και απολύτως συστηματική.

Ακολουθούν μερικά ενδεικτικά παραδείγματα από το έργο του Thumb και μια σύντομη εξέτασή τους ως προς το πώς συνδέονται με την Πελοποννησιακή (ή και άλλες ποικιλίες). Τα περισσότερα από αυτά δεν είναι (ή δεν είναι αποκλειστικά) πελοποννησιακά, αλλά θα μπορούσαν να προέρχονται από διάφορες γλωσσικές ποικιλίες ή/και εκπροσωπούν γενικές εξελικτικές τάσεις της Ελληνικής, όπως π.χ. οι πληθυντικοί του τύπου *πατεράδες* ή *του πραμάτου*. Πολλά μάλιστα από αυτά τα στοιχεία τελικά αποκλείστηκαν, όπως είδαμε, από την κατοπινή προτυποποίηση (όπως οι γενικές *του πραμάτου*).

- Άρθρο: αιτιατική πληθυντικού θηλυκού: *τὲς* και *τίς*, από τους οποίους ο δεύτερος τύπος χαρακτηρίζεται ως συνηθέστερος πλέον την εποχή εκείνη (σελ.23). Και οι δύο απαντούν στην Πελοπόννησο, αλλά και σε άλλες περιοχές.
- Άρθρο: Γενική πληθυντικού *τῶ(ν)* (σελ.23). Στην Πελοποννησιακή: *τοῦ(ν)*.
- Ουσιαστικό *ο μήνας*: πληθυντικός *μῆνες* και *μῆνοι*, γενική ενικού *μηνὸς* και *μηνοῦ* (σελ.29). Τύποι ευρύτατα διαδεδομένοι.
- Πληθυντικός των ουσιαστικών *ἀδερφή* και *νύφη* (σελ.36): *ἀδερφές ἀδερφῶ(ν)* και *νύφες νυφῶ(ν)* αντί των πελοποννησιακών και ευρύτερα διαδεδομένων σε προφορικές ποικιλίες *αδερφάδες* και *νυφάδες* (γενική: *αδερφάδων(ε)*, *νυφάδων(ε)*). Πληθυντικοί σε *-άδες* δίνονται στη σελ.38: *κεράδες, ἀδερφάδες, μαννάδες, χηράδες, ἀδερφάδες, κορφάδες, μαμμῆδες*. Αυτοί οι τύποι είναι και πελοποννησιακοί, αλλά όχι μόνο.
- Ουσιαστικό *ο πατέρας*: Πληθυντικός *πατέρες*, «σπάνια και *πατεράδες* και *πατέριδες*» (σελ.31). Ο τελευταίος τύπος καταγράφεται στην Πελοπόννησο, αλλά και στα Επτάνησα.
- Ουσιαστικό *το πράμα* (σελ.43): Γενική ενικού *τοῦ πρᾶματος* (ο τύπος *του πράματος* σε παρένθεση). Ο τύπος *πραματιού* της Πελοποννησιακής αλλά και πολλών άλλων ποικιλιών της Νέας Ελληνικής αγνοείται.
- Αριθμητικό *ένας* (σελ.55): Ο τύπος γενικής *ένός*, σύμφωνα με λογιότερες μορφές γλώσσας, δίνεται μόνο σε παρένθεση, ενώ οι τύποι *ένοῦ* και *ένοῦς*, καταγεγραμμένοι και στην Πελοπόννησο αλλά όχι μόνο εκεί, δίνονται ως οι κανονικοί για την πτώση αυτή. Για τις αντωνυμίες *κανένας* και *καθένας* (σελ. 67-68) δίνονται ως τύποι γενικής οι *κανενός* και *καθενός*, παράλληλα με τους *κανενοῦ(ς)* και *καθενοῦς*, σε χρήση σε αρκετές διαλέκτους, της Πελοποννησιακής συμπεριλαμβανομένης. Στις δεικτικές αντωνυμίες δίνεται η αντωνυμία *αὐτοῦνος* ή *αὐτόνος* (εκτός από αυτός, σελ. 63), γνωστή από πολλές γλωσσικές ποικιλίες μεταξύ αυτών και της Πελοποννησιακής, παντελώς απύουσα όμως από την προτυποποιημένη κοινή.
- Ως αόριστος του *βρίσκω* δίνεται εκτός από τον *εὔρηκα/(ἐ)βρῆκα*, για τον οποίο μαρτυρεί «γενικευμένη χρήση» και ο *ἠῶρα*, ευρύτατα διαδεδομένος, εντός και εκτός Πελοποννήσου, ο οποίος εξαφανίζεται σήμερα πλέον ταχύτατα, ενώ απουσιάζει ήδη από τη γραμματική Τριανταφυλλίδη.
- Σχηματισμός αορίστου των ρημάτων *αφήνω* και *δίνω* (σελ. 86): «Δύο ρήματα έχουν πλάι στον σιγματικό αόριστο και ένα σχηματισμό με το στοιχείο *-κ-*: *ἔδωκα* παράλληλα με το *ἔδωσα* (ενεστώτας *δίνω*), *ἀφήκα* και *ἄφηκα* (στα βόρεια ιδιώματα *ἄφ'κα*), σπανιότερα *ἄφησα* (ενεστώτας *ἀφήνω*)». Πρόκειται για ευρύτατα διαδεδομένους αρχαϊσμούς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα *ἔδωκα* και *ἀφηκα* φαίνεται να ήταν συνηθέστερα την εποχή εκείνη σε σύγκριση με τη σημερινές παραλλαγές της Κοινής Νεοελληνικής, όπου είναι πλέον σπανιότατοι και επιβιώνουν μόνο ως απόηχοι των παλαιών διαλέκτων στο λόγο συγκεκριμένων κατηγοριών ομιλητών.
- Ο ευρέως διαδεδομένος άλλοτε στην Πελοπόννησο τύπος *έναι* του γ' ενικού-πληθυντικού του ρήματος *είμαι* αγνοείται.
- Η ρηματική κατάληξη *-2.ΠΛΗΘ. -ουτε* (π.χ. *έχουτε, μπορούτε, να φύγουτε*), ευρύτατα διαδεδομένη στην Πελοπόννησο, πιθανόν δε και σιγματισμένη, δεν αναφέρεται καν.

- Ο παρατατικός των οξύτων ρημάτων τύπου 1 (σε -άω) δίνεται ως εξής: *ρωτοῦσα, -ες, -ε, -αμε, -ατε/-ετε, -αν(ε)*. Ο παρατατικός *ρώταγα* κ.λπ. χαρακτηρίζεται σαφώς ως γεωγραφικά εντοπισμένος (Ήπειρο, Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο), δηλαδή κατά κάποιον τρόπο ως «διαλεκτικός».
- Το ίδιο έχουμε και στα οξύτονα του τύπου 2 σε -ώ, π.χ. *πατώ*. Δίνεται ως κύριος σχηματισμός ο παρατατικός (*έ*)*πατοῦσα*, ενώ ο παρατατικός του τύπου *επάτεια, ήμπόρειγα* δίνεται ως «παράπλευρος» και με συγκεκριμένη γεωγραφική έκταση, αν και ήταν ευρέως διαδεδομένος (Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα-Εύβοια κ.λπ.).
- Σχηματισμός ενεστώτων από βάσεις σε χειλικό (σελ.77-78): *κόβω, νίβω, τρίβω, κρύβω, σκύβω* : *ανάφτω, κλέφτω, ράφτω, σκάφτω*. «Κάπου-κάπου» και *κλέβω / κλέφω, σκάβ(γ)ω / σκάφω*. Επίσης: *καίω / κάβω / κάφτω*. Δεν είναι σαφές αν με την έκφραση «κάπου-κάπου» καταγράφει έντονη ποικιλία εντός της όποιας κοινής μπορεί να θεωρηθεί ότι είχε τότε ήδη σχηματιστεί ή την παράλληλη χρήση των σχηματισμών αυτών σε διαλέκτους. Πολλοί από τους παραπάνω έχουν πάντως καταγραφεί σε αρκετές διαλέκτους, μεταξύ αυτών και στην Πελοποννησιακή, αλλά δεν κατέστησαν τελικά μέρος της νόρμας της κοινής και αποκλείστηκαν από την τελική προτυποποίηση.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις του Thumb σχετικά με το σχηματισμό των συντελικών χρόνων. Αναφέρει δύο τρόπους σχηματισμού:

I. *έχω δεμένο, είχα δεμένο* (με τετελεσμένη μετοχή, με ή χωρίς συμφωνία με το αντικείμενο του ρήματος, π.χ. *την έχω ιδωμένη, τους έχω ιδωμένους* αλλά και *τους έχω ιδωμένα*).

II. *έχω δέσει, είχα δέσει*.

Η δεύτερη δομή είναι άγνωστη στην Πελοποννησιακή όπως και σε αρκετές άλλες ποικιλίες. Ο Thumb γράφει: «Σε ό,τι αφορά τη χρήση του δεύτερου σχηματισμού από το λαό, είναι τοπικά περιορισμένη (π.χ. στον βορρά), αλλά προσφιλής και στους συγγραφείς και στους ποιητές». Πρόκειται για πολύτιμη μαρτυρία, τόσο διότι διακρίνονται μεταγλωσσικά σαφώς τα επίπεδα προφορικού λόγου – γραπτής χρήσης όσο και διότι δίνεται με σαφήνεια ο διάυλος διάχυσης αυτού του σχηματισμού στην προφορική χρήση και προκύπτει ο ρόλος των συγγραφέων και ποιητών στην προτυποποίηση. Επιπλέον, ο συγκεκριμένος σχηματισμός και πάλι δεν αποτελεί αποκλειστικότητα της Πελοποννησιακής, εφόσον έχει καταγραφεί και σε πολλές άλλες περιοχές (π.χ. Ρούμελη), αλλά και ακόμη και να ήταν, τελικά σε αυτό το τόσο σημαντικό τμήμα του ρηματικού συστήματος επικράτησε σχηματισμός που δεν έχει σχέση με την Πελοπόννησο.

Συμπεράσματα

Από τη μελέτη των πηγών αλλά και των γεωγραφικών ποικιλιών που συμμετείχαν στο διαλεκτικό μείγμα της πρωτεύουσας, όπου έλαβε την τελική της διαμόρφωση η Δημοτική, γραπτή και προφορική, προκύπτουν τα εξής:

- 1) Κατά τη διάρκεια του ύστερου 19ου αι. έχουμε (και) στην πρωτεύουσα μεγάλη ποικιλία γλωσσικών μορφών, όπως έχει ήδη επισημανθεί από παλαιότερα. Μεταξύ τους δεν υπάρχουν στεγανά, αλλά αλληλεπιδρούν.
- 2) Στον επίσημο γραπτό λόγο χρησιμοποιείται η καθαρεύουσα-αρχαϊζουσα, αρύθμιστη και αυτή και χωρίς σαφές πρότυπο, με μικρότερες ή μεγαλύτερες παραχωρήσεις προς δημωδέστερες μορφές λόγου.

- 3) Στη λογοτεχνία, ιδιαίτερα από τον ύστερο 19ο αι., χρησιμοποιείται η γραπτή Δημοτική, μια μορφή γλώσσας με ουσιαστικές αναφορές σε προφορικές παραλλαγές και ως συνέχεια μιας γραπτής παράδοσης που ανάγεται σε προεπαναστατικούς χρόνους, σχετικά σταθεροποιημένη και υπερτοπική. Αρχίζει να ρυθμίζεται από τον 19ο αι. από λογοτέχνες, εν μέρει και από συντάκτες γραμματικών.
- 4) Σε προφορικό επίπεδο βρίσκεται σε εξέλιξη στην πρωτεύουσα (ίσως και σε άλλες πόλεις;) κατά το 19ο αι. διαδικασία σχηματισμού κοινής από ένα διαλεκτικό μείγμα που περιλαμβάνει και την Πελοποννησιακή. Η διαδικασία αυτή δεν φαίνεται κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αι. να έχει προχωρήσει ακόμη πέρα από το στάδιο της έντονης ποικιλίας προς τη σταθεροποίησή της, ενώ η συμβολή της Πελοποννησιακής είναι πολύ μικρότερη από όσο εθεωρείτο μέχρι σήμερα, δηλ. έχει σημαντικά υπερτιμηθεί, ή άρχισε πολύ νωρίς να περιορίζεται και εξαιτίας της μεταβολής του πληθυσμιακού, επομένως και διαλεκτικού μείγματος της πρωτεύουσας. Αυτή η μορφή γλώσσας οπωσδήποτε επηρεάζεται από τη γραπτή (λογοτεχνική) Δημοτική με διαρκώς εντεινόμενο ρυθμό, ιδιαίτερα από τις αρχές του 20ού αι., οδηγώντας σε υποχώρηση στοιχεία που είναι καθαρώς τοπικά. Δεν είναι σαφές πόσο έντονη ήταν η κοινωνική διαφοροποίηση αυτής της προφορικής κοινής. Υπάρχουν όμως μαρτυρίες και σαφείς ενδείξεις ότι στο λόγο των ανώτερων τάξεων η παρουσία λόγιων στοιχείων είναι σημαντικά ισχυρότερη σε σύγκριση με τη γλώσσα άλλων κοινωνικών τάξεων.
- 5) Στην περιφέρεια (ακόμη και στα αστικά κέντρα της) είναι σε χρήση οι τοπικές γεωγραφικές ποικιλίες.

Βιβλιογραφία

- Adrados, J. R. (2003). *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας: από τις απαρχές ως τις μέρες μας*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Beaton, R. (1999). *An Introduction to Modern Greek Literature*. Oxford: Clarendon Press.
- Boltz, A. (1882). *Die hellenische Sprache der Gegenwart*. Darmstadt: Verlag von L. Brill.
- Γιανίδης, Ε. (1974). *Γλώσσα και ζωή (αναλυτική μελέτη του Γλωσσικού Ζητήματος)*. Αθήνα: Εκδόσεις «Κάλβος».
- Caratzas, S. (1958). Die Entstehung der neugriechischen Literatursprache. *Glotta*, 36: 194-208.
- Сvjetković Kurelec, V. (1999α). Τα εγχειρίδια της Νεοελληνικής ως ξένης γλώσσας την περίοδο πριν τη σύσταση του νέου κράτους. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 19: 160-173.
- Сvjetković Kurelec, V. (1999β). Η ρύθμιση της Νεοελληνικής και οι Γραμματικές του διαφωτισμού. Στο Α. Αργυρίου, Κ. Α. Δημάδης & Α. Δ. Λαζαρίδου (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση*, τόμος Α'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα: 537-546.
- Friedemann, F. T. (1825). *Kurze vergleichende Grammatik der Neu- und Altgriechischen Sprache*. Braunschweig: Ludwig Lucius.
- Gardner, M. (1892). *A short and easy Modern Greek grammar (after the German of Carl Wied)*. London: David Nutt and Strand.
- Horrocks, G. (2010). *Greek: A History of the Language and its Speakers*. Malden, MA et al.: Wiley-Blackwell.

- Καρατζάς, Σ. (1975). *Παραδόσεις ιστορίας της νεοελληνικής γλώσσας*. Θεσσαλονίκη.
- Mackridge, P. (2010a). Νεότερη εποχή. Στο Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας* (δ' έκδοση). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης: 236-243.
- Mackridge, P. (2010b). Η πανελλήνια προφορική γλώσσα, ο βόρειος φωνηεντισμός και το δημοτικό τραγούδι. Στο Γ. Λαδογιάννη, Α. Μπενάτσης & Κ. Νικολουδάκη (επιμ.), *Ευτυχισμός: Τιμή στον Ερατοσθένη Γ. Καφωμένο*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή: 339-349.
- Mackridge, P. (2012). Multilingualism and standardization in Greece. Στο Μ. Hüning, U. Vogl & O. Moliner (εκδ.), *Standard Languages and Multilingualism in European History*. Amsterdam et al.: Benjamins: 153-177.
- Παντελίδης, Ν. (2001). Πελοποννησιακός ιδιωματικός λόγος και Κοινή Νεοελληνική. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 21: 550-561.
- Παντελίδης, Ν. (2007). Κοινή Δημοτική: Παρατηρήσεις στη διαδικασία διαμόρφωσής της. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 27: 337-347.
- Πούχνερ, Β. (2001). *Η γλωσσική σάτιρα στην ελληνική κωμωδία του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις «Πατάκη».
- Pernot, H. (1897). *Grammaire grecque moderne*. Paris: Garnier.
- Thumb, A. (1895). *Handbuch der neugriechischen Volkssprache*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Thumb, A. (1901). *Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1938). Νεοελληνική Γραμματική, ιστορική εισαγωγή. Ανατύπωση με διορθώσεις στο: *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών / Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1981.
- Tuten, D. N. (2003). *Koineization in Medieval Spanish*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Χατζιδάκις, Γ. Ν. (1884). *Μελέτη επί τῆς Νέας Ἑλληνικῆς ἢ βάσανος τοῦ ἐλέγχου τοῦ ψευδατισμοῦ*. Αθήνα: Τυπογραφεῖον Ἀνδρέου Κορομηλά.